

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2012 metai
2

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIĖDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

DARIUS ŽIEMELIS

**ŪKIO RAIDOS KONCEPCIJOS XVI–XIX A. (IKI 1861 M.)
LIETUVOS SOCIALINĖS EKONOMINĖS ISTORIJOS
TIPOLOGIZAVIMO PAIEŠKOSE¹**

Įvadas

Per paskutiniuosius 22 metus Lietuvos ūkio raida 1557–1861 m. Europos kontekste specialiai ir sistemingai nėra tyrinėta, esama tik negausių epizodinių pasvarstymų straipsniuose ar mokslinių konferencijų pranešimuose². Šis laikotarpis marksizmo idėjų tebeveikiamoje nūdienos istoriografijoje traktuojamas kaip feodalinį baudžiavinių santykių, sąlygojusių socialinių ekonominių atsilikimą, vyravimo Lietuvoje epocha. Atsilikimas aiškinamas kaip savaimė suprantamas dalykas – esame „atsilikę“ todėl, kad viską darėme vėliau nei Vakarų Europa. Tačiau buvo laikai, kai Vakarų Europa buvo labiau atsilikusi

¹ Publikacijos rengimą finansavo Lietuvos mokslo taryba pagal Europos Sąjungos struktūrinių fondų remiamą projektą „Podoktorantūros (post doc) stažuotių įgyvendinimas Lietuvoje“. Medžiaga teorinei straipsnio daliai surinkta ir išnagrinėta stažuotėje Berlyno laisvajame universitete (*Freie Universität Berlin*) 2013 m. vasario 4 d. – kovo 4 d.

² Beje, nūdienos Lietuvos istorikų darbotvarkėje pastebimas sumažėjęs dėmesys Lietuvos socialinės ekonominės ir agrarinės istorijos tyrimams, kurie buvo svarbūs sovietmečiu. Įsidėmėtina išimtis šiame kontekste yra A. Tylos, S. Pamerneckio, G. Vaskelos bei Z. Norkaus tyrimai. Žr. A. Tyla, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždas: XVI amžiaus antroji pusė – XVII amžiaus vidurys*, Vilnius, 2012; S. Pamerneckis, *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė)*, Vilnius, 2004; G. Vaskela, *Lietuva 1939–1940 metais: Kursas į valstybės reguliuojamą ekonomiką*, Vilnius, 2002; G. Vaskela, *Žemės reforma Lietuvoje 1919–1940 m.: Analizuojant Rytų ir Vidurio Europos agrarinės raidos XX a. III–IV dešimtmečiais tendencijas*, Vilnius, 1998; G. Vaskela, *Lietuvos kaimo gyventojai 1920–1940 m. (socialinis ir ekonominis aspektas)*, Vilnius, 1992; Z. Norkus, *Agrarinių reformų Pirmojoje ir Antrojoje Lietuvos respublikose lyginamoji istorinė sociologinė analizė, Sociologija. Mintis ir veiksmas*, t. 30, nr. 1, 2012, p. 5–52.

už Egiptą ar Graikiją, o Šiaurės Vakarų Europa buvo labiau „atsilikusi“ už Italiją. Lyginamosios istorinės sociologijos³ kūrėjo Immanuelio Wallersteino neomarksistinė kapitalistinė pasaulio sistemos (KPS) koncepcija, kuri pabrėžia išorinių prižasčių svarbą šalies raidai, Vidurio Rytų Europos atsilikimo (kaip „chroniško“, nulemtu vidinių prižasčių) tezę suproblemina, siūlo žvelgti į šių kraštų istoriją iš globalios perspektyvos, todėl tampa reikšminga alternatyva tradicinei istoriografijos prieigai⁴. Tačiau ši teorija – tai tik vienas iš daugelio Lietuvos (ir tuo pačiu viso Vidurio Rytų Europos regiono) „atsilikimo“ aiškinimų. Šiame straipsnyje, kitaip, nei ankstesniuose publikacijos autoriaus tekstuose⁵, bus susitelkiama ties įtakingiausių nemarksistinių bei (neo)marksistinių ūkio koncepcijų įvairove lyginamojoje ekonominėje sociologijoje ir politinėje ekonomijoje, atskleidžiant ne tik jų tarpusavio „diskusiją“, bet ir analitinę vertę, tiriant XVI–XIX a. Lietuvos socialinę-ekonominę tikrovę. Manome, kad taikant šių koncepcijų teikiamą tipologizuojantį, o ne individualizuojantį, požiūrį įmanoma adekvačiai atskleisti ir įvertinti XVI–XIX a. Lietuvos ūkio raidą Europos kontekste. Pažymėtina, kad šiuolaikinėje Lietuvos istoriografijoje esama tyrimų, kuriuose pateikiama Lietuvos ūkio raidos tipologinė charakteristika. Alfredas Bumblauskas siūlo XVII–XVIII a. Lietuvos ūkį integralios civilizacinės istorijos požiūriu įvardyti barokinio ūkio terminu⁶. Šio straipsnio metodologines prieigas, leidžiančias XVI–XIX a. Lietuvos ūkio istoriją tyrinėti naudojant ekonominės sociologijos bei politinės ekonomijos ūkio raidos analizės klasikų idėjas, pateikia vieno iš lietuviškosios istorinės sociologijos atstovų Zenono Norkaus paskutiniųjų tyrimų – „Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu“⁷. Jame, neap-

³ Ši yra penketą dešimtmečių įsitvirtinusi Vakarų istorijos mokslo subdisciplina, kurios pamatus paklojo R. Bendix, Ch. Tilly, I. Wallersteino bei T. Skocpol fundamentiniai darbai. Plačiau žr. Z. Norkaus, Lyginamasis metodas ir daugiopio konjunktyrinio priežastingumo problema, *Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Istorija*, t. 52, 2002, p. 79–91. Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos prieiga pagrįsti istoriniai tyrinėjimai iki šiol tebėra išimtis. Iš jų paminėtini Z. Norkaus (*Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2009), S. Pivoro (*Lietuvių ir latvių pilietinės savimonės raida: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (lyginamasis aspektas)*), Vilnius, 2000), K. Antanaičio (*Sovietinė Lietuvos, Latvijos ir Estijos nomenklatūra (1953–1990 m.)*), *Dėsnigumai ir ypatumai. Daktaro disertacija*, Vytauto Didžiojo universitetas, 2001) bei A. Anušausko (Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė, *Genocidas ir rezistencija*, t. 2, 1997, p. 14–18) darbai.

⁴ Lemiamą vaidmenį priskiria Vidurio Rytų Europos šalių įsitraukimui į KPS periferijos statusą. KPS koncepcija pristatoma šio straipsnio I. 2 dalyje.

⁵ Žr. D. Žielis, Lietuva Vidurio ir Rytų Europoje XVI–XVIII amžiuje: „feodalinė reakcija“ ar periferinis kapitalizmas?, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 18, 2006, p. 51–68.

⁶ A. Bumblauskas, *Senosios Lietuvos istorija 1009–1795*, Vilnius, 2005, p. 324. Žr. taip pat A. Bumblauskas, Lietuvos istorijos periodizacijos modeliai socialinės istorijos požiūriu, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 17, 2006, p. 22–25.

⁷ Z. Norkaus, Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 29, 2012, p. 9–36.

einant mums rūpimo laikotarpio, didžiausias dėmesys sutelkiamas į tarpukario Lietuvos ekonomines realijas. Tad šio straipsnio tikslas yra pristatyti įtakingiausias nemarksistines bei (neo)marksistines ūkio koncepcijas atskleidžiant jų analitinę vertę XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės-ekonominės istorijos tipologizavimo paieškose.

Straipsnį sudaro dvi dalys bei išvados. Pirmoje straipsnio dalyje pristatomos nemarksistinės (K. Bücheris, M. Weberis) ir (neo)marksistinės (W. Kula, I. Wallersteinas) ūkio analizės idėjos. Antroje dalyje, remiantis išdėstytais nemarksistinėmis ir (neo)marksistinėmis ūkio analizės koncepcijomis, atliekama XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos analizė. Straipsnis baigiamas išvadomis.

Įtakingiausias ūkio raidos koncepcijos

Nemarksistinės ūkio vystymosi analizės idėjos

XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje viena svarbiausių „istorinės mokyklos“ atstovų Vokietijos nacionalinėje ekonomikoje⁸ darbotvarkės sričių buvo ilgalaikių ūkinio gyvenimo tendencijų tyrimai, kurių produktai buvo įvairūs ūkinės evoliucijos „pakopų modeliai“⁹. Mūsų tyrimo problematikai ypač svarbūs du šios mokyklos tyrinėtojai. Tai jaunesniosios kartos ekonomikos istorikas Karlas Bücheris (1847–1930), pateikęs evoliucinę ūkio raidos schemą, ir jauniausios kartos ekonomikos istorikas bei istorinis sociologas Maxas Weberis (1864–1920)¹⁰. Pastarasis kritiškai plėtoja K. Bücherio trijų pakopų evoliucinę ūkio teoriją bei pateikia modernaus kapitalistinio ūkinio gyvenimo atsiradimo Naujaisiais laikais Vakarų Europoje aiškinimą ir jo skiriamuosius bruožus.

Garsiajame K. Bücherio veikle „Nacionalinio ūkio kilmė“¹¹ pateikiama evoliucinė ūkio raidos tipologija: „namų ūkis“ (t. y. natūrinis ūkis, gaminantis savo narių vartojimui),

⁸ Tai tuometinis vokiškasis ekonomikos mokslo pavadinimas.

⁹ Plačiau žr. Z. Norkus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, Vilnius, 2003, p. 306; P. G h o s h, From the ‘Spirit of Capital’ to the “Spirit” of Capitalism: The Transition in German Economic thought between Lujų Brentano and Max Weber, *History of European Ideas*, vol. 35, no. 1, 2009, p. 62–92.

¹⁰ Šioje istorinėje mokykloje skiriamos trys tyrinėtojų kartos: 1) vyresnioji (Brunas Hilderbrandas, Karlas Kniesas, Wilhelmas Roscheris); 2) jaunesnioji (Lujas Brentanas, Karlas Bücheris, Georgas F. Knappas, Gustavas Schmolleris); 3) jauniausioji (Werneris Sombartas, Arthuras Spiethoffas, Maxas Weberis bei jaunesnysis M. Weberio brolis Alfredas Weberis). Plačiau žr. Z. Norkus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, p. 53; H. H. N a u, Gustav Schmoller’s Historico-Ethical Political Economy: Ethics, Politics and Economics in the Younger German Historical School, 1860–1917, *The European Journal of the History of Economic Thought*, vol. 7, no. 4, 2000, p. 507–531; P. Mardellat, Max Weber’s Critical Response to Theoretical Economics, *The European Journal of the History of Economic Thought*, vol. 16, no. 4, 2009, p. 599–624.

¹¹ K. B ü c h e r, *Die Entstehung der Volkswirtschaft. Sechs Vorträge*, Tübingen, 1893.

„miesto ūkis“ (tai lokalus mainų ūkis, kuriam būdinga gamyba pirkėjams, bet dar esant tiesioginiam ryšiui tarp gamintojų ir vartotojų) ir „nacionalinis“ ar „liaudies ūkis“ (tai interlokalus mainų ūkis, kuriam būdinga masinė gamyba anoniminei rinkai)¹². Namų ūkį K. Bücheris laikė būdingu antikvai, miesto ūkį – viduramžiams (nuo XII a.), liaudies ūkį – naujesiems laikams. Išskirtos pakopos skiriasi darbo pasidalijimo išsiplėtojimu, kuris pasireiškia „kelio, kurį produktas nueina nuo gamintojų iki vartotojų“¹³, pailgėjimu. Namų ūkyje pagamintas produktas suvartojamas vietoje (t. y. jis pagrįstas gamybine ir vartotojiška asociacija), miesto ūkyje jis keliauja į vartotojų ūkį, o nacionaliniame ūkyje pereina per daugybę ūkių. Tai reiškia, kad nacionaliniame ūkyje gamintojiška ir vartotojiška asociacijos atskirtos viena nuo kitos¹⁴.

Darbo pasidalijimo išsiplėtojimas – tai esminis, tačiau ne vienintelis K. Bücherio trijų ūkio tipų skiriamasis bruožas. Su juo susiję kiti ūkio raidos etapų bruožai: santykis su svetima darbo jėga, amatai, pinigai, kapitalas, prekyba. Namų ūkyje atsiradus svetimos darbo jėgos poreikiui, santykis tarp ūkio savininko ir kraujo ryšiais nesusijusiais asmenimis tampa priverstiniu (vergai, baudžiauninkai), miesto ūkyje – tarnybiniu, nacionaliniame – trumpalaikiu sutartiniu. Namų ūkyje pinigų iš pradžių nėra. Tik vėliau jie tampa tiesioginio vartojimo ar vertybių kaupimo priemone. Miesto ūkyje pinigai yra mainų priemonė, nacionaliniame ūkyje – apyvartos ir pelno gavimo priemonė. Namų ūkyje nėra kapitalo, tik vartojimo daiktai. Miesto ūkyje gamybiniu kapitalu laikytinos nebent gamybos priemonės, bet ne žaliavos¹⁵. Nacionaliniame ūkyje viskas tampa kapitalu, dėl to šis ūkis įvardijamas kaip kapitalistinis¹⁶. Namų ūkyje amato kaip profesijos nėra, miesto ūkyje atsiranda profesionalūs amatininkai, tačiau nėra verslininkų¹⁷. Nacionaliniame ūkyje vyrauja manufaktūros bei fabrikai, kurie suponuoja komerciniais pagrindais dirbančio verslininko egzistavimą ir didelį kapitalą¹⁸. Galiausiai prekyba namų ūkyje gali būti apibūdinta kaip klajokliška, miesto ūkyje ji vyksta turguje, o nacionaliniame ūkyje ji esanti nuolatinio pobūdžio. Pirmuose dviejuose ūkio tipuose preky-

¹² Žr. К. Бюхер, *Возникновение народного хозяйства: публичные лекции и очерки*, ред. И. М. Кулишер, С.-Петербург, 1907, с. 82. Taip pat žr. К. Вücher, *Industrial Evolution* (translated from the Third German Edition by S. M. Wickett, New York, 1901, p. 83–149). Pažymėtina, jog jau K. Bücherio amžininkai papildė šią tipologiją ketvirtu – „pasaulinio ūkio“ evoliuciniu tipu, kuris vėliau garsaus prancūzų istoriko Fernando Braudelio darbuose pavirto „ekonominio pasaulio“ sąvoka. Žr. Z. Norkus, Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą, *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, t. 21, nr. 1, 2008, p. 9.

¹³ К. Бюхер, *Возникновение народного хозяйства: публичные лекции и очерки*, с. 82.

¹⁴ Žr. ten pat, p. 128–129.

¹⁵ Žr. ten pat, p. 129.

¹⁶ Žr. ten pat, p. 129–130.

¹⁷ Žr. ten pat, p. 130.

¹⁸ Žr. ten pat, p. 130–131.

ba – tik priemonė užkamšyti autonominės gamybos skyles, trečioje – būtina grandis tarp gamintojo ir vartotojo¹⁹.

K. Bücherio evoliucinę ūkio raidos tipologiją kritikavo didžiausias to meto senosios istorijos autoritetas Ernstas Meyeris²⁰. Jis įrodinėjo, kad liaudies ūkio, kuris, jo nuomone, tapatintinas su „kapitalizmu“, bruožai buvo būdingi jau antikai (ypač helenizmo ir Romos įsiviešpatavimo laikams). E. Meyeris teigė, kad antikos istorija Europos viduramžių ir naujųjų laikų istorijos atžvilgiu yra ne vieno nuoseklaus istorinio raidos proceso pakopa, o savarankiškas ciklas, kurio sklaidos pagrindinius bruožus pakartoja poantikinė Europos istorija. Kaip parodė vienas žymiausių M. Weberio bei jo palikimo aiškintojų tyrėjas Z. Norkus, M. Weberio kapitalistinio nacionalinio ūkio atsiradimo iš viduramžių miesto ūkio aiškinimas buvo ištraukimo į šią diskusiją (t. y. ar kapitalizmas yra modernus reiškinys?) rezultatas²¹. M. Weberis kaip istorinis sociologas ir ekonomikos istorikas kėlė klausimą, kodėl būtent Vakaruose (o ne, pvz., Kinijoje) pirmą kartą pasaulyje atsirado racionalus / modernus kapitalizmas (kaip ekonominė makrosistema ir kaip veiklos tipas), ir kodėl jis atsirado būtent XVII–XIX a., o ne, pvz., Senovės Romoje I–II a. Pažymėtina, kad M. Weberio Vakarų pasaulio ūkio istorijos vaizdas, kuris detaliausiai eksplikuotas jo „Universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožuose“²², laikytinas ne tik K. Bücherio evoliucinės ūkio raidos tipologijos (kritišku) papildymu²³. Jo teorija buvo alternatyva ir „dialektinei“ K. Marxo sampratai, kuri labai panaši į „istorinės mokyklos“ ūkio tipologijas²⁴. Pagrindiniame K. Marxo veikalė „Kapitalas“ skiriami trys pagrindiniai evoliuciniai ūkio tipai: 1) ūkiai, kurių gamybos tikslas yra „vartojamoji vertė“; 2) ūkiai, kurių gamybos tikslas – „mainomoji vertė“; 3) ūkiai, kurių gamybos tikslas – „pridedamoji vertė“²⁵.

Kitaip, nei K. Bücheris, M. Weberis skyrė ne vieną, bet dvi alternatyvias kryptis, kuriomis gali vykti pirmykščio natūrinio „namų ūkio“ transformacija. Viena jų veda prie K. Bücherio „miesto ūkio“. Jam būdingos vietinės rinkos, kuriose kasdienio vartojimo

¹⁹ Žr. ten pat, p. 131.

²⁰ Žr. Z. Norkus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, p. 306–309.

²¹ Plačiau žr. ten pat, p. 306–309.

²² Tai, remiantis M. Weberio paskaitų, skaitytų 1919–1920 m. žiemos semestre Miuncheno universitete, klausytojų konspektais, 1923 m. paskelbtas veikalas „Ūkio istorija“. Lietuviškas vertimas: M. Weber, *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*, Kaunas, 1929. Šio vaizdo detalizaciją bei tęsinį žr. M. Weber, *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*, Vilnius, 1997.

²³ M. Weberis K. Bücherio „pakopas“ naudoja tik kaip „idealiuosius tipus“. Žr. Z. Norkus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, p. 308.

²⁴ Plg., žr. ten pat, p. 351, 370.

²⁵ Žr. K. Marx, *Kapitalas: politinės ekonomijos kritika*, t. 1, Vilnius, 2009, p. 701–759. Plačiau apie K. Marxo ūkio tipologiją žr. R. J. Holt, *Marxist Theories of Social Change and the Transition from Feudalism to Capitalism*, *Theory and Society*, vol. 10, no. 6, 1981, p. 833–867; C. J. Katz, *Karl Marx on the Transition from Feudalism to Capitalism*, *Theory and Society*, vol. 22, no. 3, 1993, p. 363–389.

reikmenų mainams susitinka tiesioginiai jų gamintojai. Iš miesto ūkio, susiklosčius tam tikrai istorinių sąlygų konsteliacijai, ir atsirado kapitalizmas kaip ekonominė nacionalinio (liaudies) ūkio sistema²⁶. Kita naminio ūkio transformacijos kryptis, kurią M. Weberis laikė istoriškai universalesne, veda prie „oikoso“²⁷ – didelio naminio ūkio (dvaro) atsiradimo. Jame valdovo reikmes natūrinėmis prievolėmis tenkina asmeniškai nuo jo priklausomi amatininkai ir žemdirbiai, kurie patys yra mažų naminių ūkių šeiminkai. Ikimoderniųjų laikų politiniai dariniai (dažniausiai imperijos) ūkiniu požiūriu buvo tokių oikosų junginiai²⁸. Svarbiausia universaliųjų imperijų (klasikiniai pavyzdžiai – Senovės Roma ir Kinija) žlugimo priežastis buvo ta, kad jose prekinis ūkis buvo antstatas ant natūrinio ūkio bazės (kasdieninio gyvenimo reikmės yra tenkinamos su natūrinio ūkio pagalba, o didžioji dalis valstybės ūkinių reikmių – natūrinėmis prievolėmis), pinigine apyvarta nėra tokia intensyvi, kad pinigais surinktų mokesčių pakaktų valstybės aparatui išlaikyti²⁹. Stiprėjančios išcentrinės jėgos iš vidaus sudrasko universalią imperiją, ji tampa užkariautojų auka ir M. Weberio aprašomas „patrimonialinis ciklas“³⁰ prasideda iš naujo³¹.

Vakarų raidą, pradėdant viduramžiais, M. Weberis vaizduoja kaip neįtikėtiną nukrypimą nuo ką tik aprašyto tipiško istorinės raidos ciklo³². Šio nukrypimo pradžią M. Weberis sieja su „miesto ūkio“ fenomenu, būdingu aukštųjų viduramžių (XI–XIV a.) „kontinentiniam amatų miestui“. Šį miesto tipą jis priešina antikai ir viduramžių Pietų Europai būdingiems „pakrančių miestams“ ar poliams, kurie buvo visų pirma karių ir vartotojų, o ne gamintojų gyvenvietės. Kontinentiniai amatų miestai ir buvo racionalaus kapitalizmo daigynai. Panašiai pramoninio kapitalizmo kilmę savo pagrindiniame veikalė „Kapitalas“ vaizdavo Karlas Marxas, kildinęs jį iš paprastosios prekinės gamybos, kuri yra K. Bücherio „miesto ūkio“ atitikmuo. K. Marso požiūriu, pramoninis kapitalizmas – tai

²⁶ Žr. M. Weber, *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*, p. 61–66, 220–239.

²⁷ Šią sąvoką M. Weberis perėmė iš minėtos „istorinės mokyklos“, kuri tuo metu dominavo Vokietijos universitetų ekonomikos katedrose. Žr. Z. Norkus, Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą, p. 9.

²⁸ Žr. M. Weber, *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*, p. 108–112, 115–119. XX a. tokiu pavyzdžiu gali būti Sovietų Sąjungos ekonominė organizacija. Antai Z. Norkus savo tyrimuose, pagilindamas neovėberiskąją K. Jowitto komunistinio neotradicionalizmo ir neopatrimonializmo analizę, išryškino tipologinę „socialistinių“ ekonomikų giminystę M. Weberio aptartam „oikiniam“ ūkiui. Plačiau žr. Z. Norkus, Andropovo klausimu (II). Kaip Maxas Weberis atsakytų į Jurijaus Andropovo klausimą, p. 5–36.

²⁹ Žr. M. Weber, *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*, p. 62–63, 261–264.

³⁰ Plačiau apie šio termino genezę žr. Z. Norkus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, p. 348.

³¹ Kaip matysime vėliau, I. Wallesteinas beveik identiškai aprašo (universaliųjų) imperijų žlugimą.

³² Žr. M. Weber, *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*, p. 255–264, 276. Žr. taip pat: Z. Norkus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, p. 345–352.

dėl konkurencijos vykstančios smulkiųjų gamintojų diferenciacijos produktas. Šią diferenciaciją K. Marxas vadina „pradiniu kapitalo kaupimu“, kuri XVI–XVII a. dar labiau pagreitino didieji geografiniai atradimai ir centralizuotos valstybės prievarta. M. Weberio požiūriu, K. Marxas nepakankamai vertina Katalikų bažnyčios autoriteto ginamos tradicionalistinės ūkinės etikos, kuri smerkė „godumą“, stabdomąjį poveikį šiam procesui. Tokia ekonominė etika pateisino ir tam tikrą ūkinę politiką, vykdomą politiškai savarankiškuose viduramžių miestuose. Abu šie veiksniai stabdė ir ribojo konkurenciją. Iš Z. Norkaus, K. Marxo ir M. Weberio kapitalizmo atsiradimo aiškinimų lyginamosios analizės paaiškėja, kuo M. Weberio modernaus kapitalizmo atsiradimo aiškinimas yra pranašesnis už K. Marxo³³. K. Marxas nepaaiškina, iš kur kilo pelno reinvesticijos motyvas, kuris buvo būdingas praturtėjusiems protestantiškų Šiaurės Vakarų Europos, bet ne katalikiškos Italijos, amatininkams ir pirkliams. Pastarieji savo pelnus panaudodavo dvarų pirkimui, palikdavo verslą ir tapdavo kilmingųjų gyvenimo būdą perėmusiais rentininkais. M. Weberio požiūriu, asketinis protestantizmas reikšmingai prisidėjo prie racionalaus kapitalizmo atsiradimo, skatindamas reinvestuoti pelną ir pateikdamas tokią etiką, kuri anticipavo jo funkcionavimo poreikius³⁴. Tačiau tai buvo įmanoma tik todėl, kad šie religijos nulemti pokyčiai laike sutapo su svarbiais poslinkiais politikos sferoje (vienas svarbiausių – centralizuotų valstybių susikūrimas)³⁵. M. Weberis specifiškai moderniu laikė „racionalų“ kapitalizmą, kurį reikalavo skirti nuo istoriškai universalių „neracionalaus“ kapitalizmo formų. Kaip ir K. Bücheris, M. Weberis modernų kapitalizmą sieja visų pirma su „nacionalinio ūkio“ pakopa. Pastarojoje jeigu kuo daugiau ir kuo įvairesnių išteklių skirstoma per rinkos mainus, tuo daugiau „nacionaliniame ūkyje“ esti kapitalizmo arba tuo „racionaliau kapitališkesnis“ yra nacionalinis ūkis. Tačiau M. Weberis daro svarbią išlygą teigdamas, jog „nacionalinis ūkis“ tampa „racionalių kapitalistinių“ tik atitinkamas šias būtinas sąlygas: 1) jame išvystytos interlokalinės rinkos masinės paklausos prekėms ir masinė tokių prekių gamyba; 2) jame išvystytos gamybos priemonių, žemės, darbo jėgos rinkos; 3) jame išvystytos kapitalo rinkos (svarbiausi veikėjai tokiose rinkose yra bankai) ir rinkos dar nepagamintoms prekėms, kuriomis prekiaujama, biržose sudarinėjant vadinamuosius terminuotus sandėrius³⁶. Racionalaus kapitalizmo kaip naujoviškos ūkio sistemos ištakas M. Weberis mato XVI a. Tačiau šios sistemos galutinį įsitvirtinimą,

³³ Žr. Z. Norkaus, Racionalizmo sociologija: M. Weberis prieš K. Maršką, *Problemos*, t. 43, 1990, p. 35–44; Z. Norkaus, Racionalizmo sociologija II: Pasaulio atkerėjimas ir žmogiškasis kapitalizmo faktorius, ten pat, t. 44, 1990, p. 55–62.

³⁴ Plačiau žr. M. Weber, *Protestantiškoji etika ir kapitalizmo dvasia*.

³⁵ Žr. M. Weber, *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*, p. 263–264. Taip pat žr. Z. Norkaus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, p. 353–357.

³⁶ Plačiau žr. M. Weber, *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*, p. 220–239. Taip pat žr. Z. Norkaus, *Max Weber ir racionalus pasirinkimas*, p. 310–311.

kai kasdienės reikmės buvo tenkinamos kapitalistiniu būdu, jis tapatina su Vakarais ir tik nuo XIX a. antrosios pusės³⁷.

M. Weberio pateikta pasaulio ūkio istorijos samprata jo paties buvo taikoma tyrinėjant priešakinių Vakarų Europos šalių ūkio (visų pirma – Anglijos) istoriją. Jo tyrimų nuošalėje liko mažiau išsivysčiusių šalių ūkio raida, todėl jo teorija stokoja analitinių kriterijų, leidžiančių atpažinti ir paaiškinti kitokią ekonominę socialinę raidą patyrusių Europos šalių istoriją.

Marksistinės bei neomarksistinės ūkio vystymosi analizės idėjos

Aptartą M. Weberio „trūkumą“ galima pataisyti pasitelkiant mažiau išsivysčiusių šalių ūkio raidą analizuojančius marksistinius modelius. Jie leidžia atsakyti į klausimą, koks yra santykis tarp M. Weberio analizuotų išsivysčiusių šalių kapitalizmo ir neišsivysčiusių šalių feodalizmo moderniaisiais laikais. Detaliausią neišsivysčiusio (lažinio palivarkinio) ūkio struktūros eksplikaciją marksistiniu požiūriu randame vieno žymiausių Lenkijos ekonomikos istorikų Witoldo Kulos (1916–1988) jau klasika tapusiam veikalė „Ekonominė feodalinės santvarkos teorija. Modelio bandymas“³⁸. W. Kulos modelis nepretenduoja atskleisti visos feodalinės ekonomikos dėsningumą. Istoriko tikslai buvo: 1) pasitelkus XVI–XVIII a. Lenkijoje (lažinės palivarkinės ūkio sistemos vyravimo epochoje) viešpatavusius ūkininkavimo santykius, sukonstruoti feodalinės ekonomikos funkcionavimo schemą; 2) politinės ekonomikos kategorijomis išaiškinti vieną centrinių lenkų historiografijos problemų – feodalinės Abiejų Tautų Respublikos (ATR) pakilimo ir po to sekusios krizės bei nuosmukio priežastis³⁹. Šiems tikslams įgyvendinti W. Kula,

³⁷ M. Weber, *Ūkio istorija: universalinės ūkio ir visuomenės istorijos bruožai*, p. 221.

³⁸ W. Kula, *Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego: Próba modelu*, Warszawa, 1962. Šis teorinis darbas apie feodalinę ekonomiką buvo sumanytas kaip plataus tyrimo „Ekonominės istorijos problemos ir metodai“ (W. Kula, *Problemy i metody historii gospodarzej*, Warszawa, 1963) baigiamoji, apibendrinančioji dalis, bet buvo publikuotas atskirai. Toliau rėsimės šio veikalė anglišku variantu (W. Kula, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*, London, 1976), nes jame yra atsižvelgta į kritikų pastabas.

³⁹ Žr. W. Kula, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*, p. 9–10, 164. Apie šių tikslų įgyvendinimą plačiau žr. В. В. Дорощенко, „Модель“ аграрного строя Речи Посполитой XVI–XVIII вв. (споры польских историков вокруг книги Витольда Кула), *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г.*, Москва, 1970, с. 114–129; Z. W. Kula, Teoria ekonomiczna feudalizmu, *Studia Socjologiczne*, t. 3 (10), 1963, s. 219–228; J. Topolski, Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. Na marginesie książki Witolda Kuli, *Ekonomista*, t. 1, 1964, s. 137–144; A. Mączak, O przydatności modeli ekonomicznych na przykładzie wiejskiej gospodarki feudalnej, *Kwartalnik Historyczny*, t. 70, zes. 3, 1963, s. 675–690; M. M. Postan, The Feudal Economy, *New Left Review*, no. 109, 1978, p. 72–77.

nors ir būdamas marksistinės prieigos šalininkas, pasitelkia prancūzų „Analų“ istoriografijos mokyklos lyderio F. Braudelio idėjas. XVI–XVIII a. Lenkijos socialinę ekonominę raidą lenkų istorikas tiria vienas kitą papildančiais ir praplečiančiais pjūviais, t. y. iš trumpalaikių ir ilgalaikių struktūrinių pokyčių perspektyvos. Jis pagrindinį dėmesį skiria gamybiniam vienetai: palivarkiniam ūkiui, „ekonomijai“, valstiečių ūkiui. Tiriama jų struktūra, biudžetas ir tos permainos, kurios vyksta dėl gyventojų prieaugio ar sumažėjimo, derlingumo, žemės ūkio produkcijos kainų kaitos, stichinių nelaimių, karinių nunioojimų ir kitų įtakų. W. Kulos manymu, minėtų vienetų „elgsenos“ tyrimas trumpalaikių struktūrinių pokyčių požiūriu galėtų atskleisti objektyvius ūkininkavimo rezultatus (ar pagaminti produktai turėjo didesnę vertę nei gamybos kaštai) ir tiriamo vieneto veiklos motyvus bei kryptis⁴⁰.

XVI–XVIII a. Lenkijos lažiniam palivarkiniam ūkiui kaip socialiniam ekonominiam vienetai W. Kula priskiria šiuos bruožus: 1) ūkio ekstensyvumas: derliaus dydį lėmė apdirbamo ploto dydis, o plotą – dvarininko lauke dirbančių valstiečių kinkinių kiekis; 2) optimalaus (pono naudai) santykio tarp pono žemės ir valstiečių priimtinių sklypų siekimas; 3) vartotojiškas pono pasisavinto pridėtinio produkto panaudojimas (jo keitimas turguje į kitus vartojimo produktus); 4) menkos investicijos, t. y. paprastoji ūkio reprodukcija – žemvaldys, jeigu ir „investuodavo“ lėšas, siekdamas padidinti pridėtinį produktą, tai paprastai atlikdavo kaimo laukus paversdamas pono arimais arba didindamas tų pačių valstiečių lažą⁴¹; 5) labai didelis palivarko ūkio prekinės produkcijos dydžio svyravimas, daugiausia nulemtas derliaus kiekio ir tik iš dalies – paklausos rinkoje⁴². Ši W. Kulos palivarko ūkio analizė atskleidė XVI–XVIII a. Lenkijos feodalinės (agrarinės) ekonomikos dvisektorinį pobūdį: „natūrinį“ (nesusijusį su rinka) ir „prekinį“ (komercializuotą). Šiame ūkyje valstiečiui buvo esminis natūrinis, o bajorams – piniginis sektorius. Bajoras pritarė tam, kas lėmė piniginio pelno didėjimą. Tačiau šio teiginio nereikia suprasti taip, tarsi žemvaldžio ūkis yra kvalifikuojamas kaip visiškai persmelktas „rinkos dvasios“, t. y. kapitalistinis. Priešingai, W. Kula pabrėžia žemvaldžio ūkio natūrinį pobūdį, pasireiškusį ne tik tuo, kad darbo jėga ir gamybos priemonės nepatekdavo į rinką, bet ir tuo, kad žemvaldžiai siekė išsiversti su savo ištekliais ir, esant galimybei, išvengti piniginių išlaidų⁴³. Dar

⁴⁰ W. K u l a, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*, p. 28–29.

⁴¹ Žr. ten pat, p. 52, 60.

⁴² Tai reiškia, kad palivarkinio ūkio savininkas nebuvo pajėgus daryti esminę įtaką nei pardavimo kiekiams, nei pardavimo ar pirkimo kainoms, nors pats palivarko ūkis kaip gamybos objektas buvo orientuotas į rinką. Be to, kad kaip žemės ūkio produkcijos mažėjimas daugiausia buvo nulemtas neekonominių faktorių (nederlingi metai, maras, karas), taip ir jos atstatymas ir pakilimas vyko be rinkos mechanizmo pagalbos. Žr. ten pat, p. 83.

⁴³ Žr. ten pat, p. 53.

didesniu natūriniu pobūdžiu pasižymėjo valstiečių ūkiai. Iš čia ir kilo visiškai priešinga (nei kapitalizme) valstiečių reakcija į rinkos konjunktūros pokyčius. Ši visiškai nedarė esminės įtakos nei valstiečių produkcijos apimčiai, nei jos šakų proporcijoms. Valstiečiui reikėjo parduoti dalį savo produkcijos, kad galėtų sumokėti feodalinę rentą bei įsigyti būtinausių prekių⁴⁴. Tad W. Kula daro esminę išvadą, jog vėlyvojo feodalizmo „įmonė“, nors tam tikru mastu susijusi su rinka ar (tiesiogiai arba netiesiogiai) jaučianti jos įtaką, iš esmės buvo natūrinio pobūdžio.

Siekdamas kiekybiškai įvertinti XVI–XVIII a. Lenkijoje vykusias permainas (feodalizmo krizę ir jos apraiškas ekonomikoje) iš ilgalaikių struktūrinių pokyčių perspektyvos, W. Kula prieina prie trijų darbinių hipotezių. Pirmoji jų teigia visuomeninio darbo našumo nuosmukį žemdirbystėje 1550–1795 m. Lenkijoje. Didėjant dirbamiems plotams ir gyventojų skaičiui, buvo pastebimas palivarkinių žemių derlingumo ir darbo našumo (vieno baudžiauninko) sumažėjimas. Valstiečių ūkių derlingumas bei vieno darbininko našumas buvo šiek tiek aukštesnis nei lažiniuose palivarkiniuose ūkiuose⁴⁵. Antroji hipotezė teigia stiprią „išorės“ įtaką XVI–XVIII a. ATR raidai (nors žemdirbystės sektoriaus priklausomybė nuo tarptautinės rinkos konjunktūros buvo mažai pastebima). Kalba eina apie ATR prekybą su Vakarų Europos šalimis. Anot W. Kulos, prekių mainų (angl. *terms of trade*) sąlygos, nulemtos eksporto ir importo prekių kainų santykio, iš pirmo žvilgsnio XVI–XVIII a. ATR klostėsi išimtinai palankiai, bet būtent šis veiksnys smarkiai padidino įtaką tų vidinių dėsningumų, kurie lėmė visos feodalinės sistemos „puvimą“⁴⁶. Trečioji hipotezė teigia intensyvesnius valstiečių ūkių rinkos ryšius vėlyvuju ATR raidos laikotarpiu. Nuolat pabrėždamas, kad „prekinis sektorius“ šiuose ūkiuose atliko antraeilį vaidmenį ir kad baudžiauninko siekis turėti pertekliaus bei jį realizuoti bent jau vietos rinkoje susidurdavo su gana sėkmingu bajorijos pasipriešinimu, W. Kula visgi mano, kad per paskutiniuosius 130 ATR gyvavimo metų valstiečių ūkių prekinis lygis ne krito, o priešingai – augo⁴⁷.

Perėjimo nuo feodalizmo į kapitalizmo epochą Lenkijoje riba W. Kula laiko XIX a. vidurį⁴⁸. Netolygi, bet intensyvėjanti kapitalizmo raida šioje šalyje išryškėjo tik XIX a. pirmoje pusėje. Lenkijoje iki tol nebuvo susiformavusi nei laisvos darbo jėgos, nei žemės rinka, kurios M. Weberio sampratoje yra esminiai racionalaus kapitalizmo bruo-

⁴⁴ Žr. ten pat, p. 68.

⁴⁵ W. Kulos teigimu, tai nereiškia, kad šaltinių duomenys apie padidėjusį valstiečių skurdą XVII–XVIII a. Lenkijoje yra neteisingi, o liudija, kad baudžiauninkų pastangos nuėjo veltui dėl lažo normos didėjimo ir skirtingų sklypų sumažinimo. Žr. ten pat, p. 90–91.

⁴⁶ Žr. ten pat, p. 132.

⁴⁷ Žr. ten pat, p. 161–162.

⁴⁸ Plačiau žr. W. K u l a, *Kształtowanie się kapitalizmu w Polsce*, Warszawa, 1955.

žai. W. Kula kapitalizmo genezę Lenkijoje visų pirma sieja su manufaktūrų atsiradimu XVIII a. pirmoje pusėje bei jų vėlesne raida⁴⁹.

W. Kula XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lenkijos ir Lietuvos ūkius traktuoja kaip feodalinus. Kitokių požiūrį savo neomarksistinėje KPS koncepcijoje pateikia JAV sociologas ir istorikas I. Wallersteinas⁵⁰. Joje XVI–XIX a. Lietuvos ūkio raida kvalifikuojama kaip periferinis kapitalizmas. Lyginant su ką tik aptartų ūkio raidos analizės tyrinėtojų idėjomis, KPS teorija turi du tarpusavyje susijusius pranašumus: 1) siekia aprėpti ne tik išsivysčiusių, bet ir nuo jų atsilikusių pasaulio šalių ekonominių organizavimą; 2) kapitalizmo analizėje vengia metodologinio nacionalizmo, siekdama metodologinio globalizmo⁵¹.

KPS raidos išeities tašku I. Wallersteino pateikiamame vaizdinyje laikoma Europa per „ilgąjį“ XVI amžių (1450–1640 m.)⁵². Ši sistema tapo globalia XIX a. antroje pusėje, o XX a. antroje pusėje į savo struktūras įtraukė visus planetos regionus⁵³. Iki XVI a. socialinis gyvenimas politiškai ir ekonomiškai buvo organizuotas socialinių minisistemų ir pasaulinių imperijų ribose. I. Wallersteinas minisistemas įvardija kaip lokales ūkines bendrijas⁵⁴. Jos buvo uždari organizmai, kuriuose vyravo viena kultūra, ribotas darbo pasidalijimas, primityvi technologija. Tokių minisistemų aptinkama tik primityviose (medžiotojų, rinkėjų) visuomenėse. Minisistemų likimas dvejopas – jos arba išnykdavo užgrobus kitai minisistemai, arba išsiplėtusios (dėl užkariavimų) transformuodavosi į ekonominę pasaulį – ekonominę bendriją, pagrįstą tarplokaliniu darbo pasidalijimu (tarp

⁴⁹ Plačiau apie manufaktūrų raidą Lenkijoje bei Lietuvoje žr. W. K u l a, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 1, cz. 1–2, Warszawa, 1956; W. K u l a, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 2, cz. 3, Warszawa, 1956.

⁵⁰ Svarbiausi KPS teorijos šaltiniai yra priklausomybės teorija, F. Braudelio istorijos teorija, K. Marso kapitalizmo teorija ir marksistinės imperializmo teorijos. Dėl vyraujančios marksistinių šaltinių reikšmės KPS laikytina neomarksistinė teorija. Plačiau žr. D. Ž i e m e l i s, Immanuelio Wallersteino kapitalistinės pasaulio sistemos teorija, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 16, 2005, p. 65–81; S. K. S a n d e r s o n, World-Systems Analysis after Thirty Years: Should it Rest in Peace?, *International Journal of Comparative Sociology*, vol. 46, no. 3, 2005, p. 179–213. Svarbus šaltinis susipažįstant su I. Wallersteino mąstymo sklaida yra jo straipsnių rinktinė. Žr. I. W a l l e r s t e i n, *The Essential Wallerstein*, New York, 2000.

⁵¹ KPS teorija sukurta oponuojant eurocentrizmui, tikinčiam nesibaigiančia (tiesine) europietiškosios civilizacijos pažanga ir nuvertinančiam kitas (neeuropines) kultūras. Plačiau žr. W. G. M a r t i n, The World-Systems Perspective in Perspective: Assessing the Attempt to Move beyond Nineteenth-Century Eurocentric Conceptions, *Review (Fernand Braudel Center)*, vol. 17, no. 2, 1994, p. 145–185.

⁵² Būtina pabrėžti, kad KPS iš pradžių apėmė tik Vakarų, Pietų ir Vidurio bei dalį Rytų Europos (jos tuometinė rytinė riba I. Wallersteinas laiko ATR sieną su Rusija), taip pat Lotynų Ameriką, bet pastarosios įtaka šios socialinės sistemos susiformavimui buvo šalutinė. Žr. I. W a l l e r s t e i n, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York, 1974, p. 67–129.

⁵³ Žr. I. W a l l e r s t e i n, The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 16, 1974, p. 387–415.

⁵⁴ I. W a l l e r s t e i n, *The Capitalist World-Economy*, Cambridge, 1979, p. 305.

centro ir periferijos), daugialype kultūra. Visa tai egzistuoja tol, kol ekonominio pasaulio „nepraryja“ pasaulinė imperija. Šis pasaulis buvo istoriškai nestabili struktūra – ji galėjo suirti arba joje galėjo išsiviešpatauti vienas iš nuolatos kariaujančių politinių darinių. Tokiu atveju ekonominis pasaulis transformuodavosi į pasaulinę imperiją⁵⁵. Pasaulinės imperijos gyveno iš užkariavimų ir plėšimų. Anot I. Wallersteino, joms buvo lemta žlugti, kadangi jose nevyko nuolatinis kapitalo kaupimas, būtinas gamybos būdai atnaujinti. Plečiantis teritorijai, neišvengiamai didėdavo slopinimo aparatas, o nykstant translokaliniam (vidaus) mainams, sunykdamo ekonominis imperijos pagrindas⁵⁶.

KPS yra ekonominis pasaulis, pagrįstas kapitalistine gamyba ir pasauliniu darbo pasidalijimu tarp geoekonominių zonų, politiškai organizuotas suverenių, tarpusavyje dėl hegemonijos besivaržančių valstybių sistemos pavidalu. Kapitalizmas, I. Wallersteino nuomone, negali egzistuoti, jei egzistuoja viena pasaulinė valstybė – tam būtina besivaržančių suverenių valstybių sistema. Pastaroji yra modernios epochos reiškinys. Nepriklausomos valstybės koegzistuoja greta, jų galia yra panaši, užkertanti kelią vienai valstybei tapti pakankamai stipria, kad galėtų užgrobti gretimas valstybes. Jos viena kitą kontroliuoja, kad kuri nors nesustiprėtų⁵⁷.

Esminis KPS koncepcijos bruožas yra diferenciacija į tris ekonomines zonas: branduolį (angl. *core*), periferiją (angl. *periphery*) ir pusiau periferiją (angl. *semi-periphery*) (pagal vaidmenį hierarchiniame tarptautiniame darbo pasidalijime)⁵⁸. Į jas šalys skirstomos pagal tai, kokį vaidmenį šios atlieka pasauliniame darbo pasidalijime. Branduolio zonai priskiriamas intensyvus kapitalo kaupimas, didelis darbo užmokestis, pažangiausias technologijos produkcija, mažesnis darbo išnaudojimas gaminant produkciją. Šios zonos valstybės pirmiausia itin stiprios ekonomiškai, gamina sudėtingus, tam tikru laiku pažangiausių technologijų reikalaujančius produktus. Šiose valstybėse intensyviausiai koncentruojasi kapitalas (kuris nuolat investuojamas į gamybą ir duoda didelį pelną), kuriamos ir pritaikomos naujos idėjos. Tokios valstybės politiškai stiprios, veiksmingai gina nacionalinius kapitalistinių klasių interesus⁵⁹. Periferinės zonos specializacija – žaliavų gavyba ir žemės ūkio produkcijos gamyba. Šios zonos šalys, dažniausiai pasižyminčios

⁵⁵ Tokios imperijos buvo Kinija, Egiptas, Roma. Žr. I. Wallerstein, *The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis*, p. 390.

⁵⁶ Priežastis – dydingas ratas tarp mokesčių, reikalingų didėjančiam aparatui išlaikyti ir išorinei ekspansijai vykdyti, didinimo, to didinimo keliamo pasipriešinimo, tam pasipriešinimui slopinti reikalingo aparato didinimo, tam didinimui reikalingų mokesčių kėlimo, mokesčių didėjimo nulemto verslo ir mainų nykimo, to nykimo sąlygoto mokesčių didinimo (siekiant išlaikyti bent esamą išdo pajamų lygį) ir taip toliau.

⁵⁷ Žr. I. Wallerstein, *The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy*, New York, 1989, p. 99.

⁵⁸ Žr. I. Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, p. 100–103.

⁵⁹ Žr. ten pat, p. 349.

silpnu valstybingumu arba kolonijine, pusiau kolonijine priklausomybe, yra technologiškai atsilikusios, beveik neturi pramonės, jose negausus samdomųjų darbininkų sluoksnius. Jos tiekia žaliavas branduolio valstybėms ir vartoja branduolio pagamintą produkcijos perteklių. Politinė valdžia nacionalinę kapitalistų klasę palaiko mažiau, tačiau ypatingas dėmesys skiriamas prievartos aparato, padedančio palaikyti eksporto sektorių, stiprinimui⁶⁰. Itin svarbu pažymėti, kad periferinio kapitalizmo šalims būdinga represyvi darbo jėgos kontrolė. Kitaip, nei K. Marxas bei M. Weberis, kurie baudžiavą, skolinę vergiją ir pan. klasifikavo kaip įvairias nekapitalistinių gamybinių santykių formas, I. Wallersteinas nedaro esminio skirtumo tarp teisiškai laisvų samdomų darbininkų (ekonominė prievarta, bado verčiami būti pajungtais savo darbdaviams) ir baudžiauninkų bei vergų padėties. Jo požiūriu, nustatant gamybinių santykių tarp tiesioginių gamintojų ir gamybos priemonių savininkų pobūdį, svarbūs yra ne santykiai atskirų gamybos vienetų viduje, bet gamybos paskirtis. Jeigu gaminama produkcija yra skirta parduoti bei eksportuoti, o gamybos orientaciją diktuoja pasaulinės rinkos kainos, tai ir žemvaldžio dvaras (palivarkas), kuriame pono lauką savo padargais apdirba baudžiauninkai, ir vergų darbą išnaudojanti medvilnės plantacija yra kapitalistinės įmonės. Kai šalis yra įtraukiama į tarptautinio darbo pasidalijimo sistemą, tai vergvaldiniai, feodaliniai ir kitokie nekapitalistiniai gamybos santykiai virsta kapitalistiniais. Ir ta šalis yra taip pat kapitalistinė, kaip ir kitos, įeinančios į KPS, tik jos kapitalizmas yra ypatingas – periferinis. I. Wallersteino pagrindinio veikalo „Modernioji pasaulio sistema“⁶¹ pirmame tome, kuriame aptariamas KPS atsiradimas XVI a. bei jos ankstyvoji raida, XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos socialinė ekonominė santvarka traktuojama (kartu su Amerika) kaip tuometinės KPS periferija⁶².

Pusiau periferinės zonos – tai savotiška branduolio ir periferijos zonų sintezė, kuriai būdinga vidutinio lygio technologijos pažanga, karinė galia bei pragyvenimo lygis⁶³. Šios zonos valstybių taikomų technologijų produktyvumas atsilieka nuo branduolio, tačiau periferijoje jų pramonės prekės gali konkuruoti su branduolio prekėmis, nes yra gero kaimo pigesnės. Tad pusiau periferinės zonos valstybės, naudojamos periferijos tiekiamas

⁶⁰ Žr. I. Wallerstein, *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*, New York, 1980, p. 129–130.

⁶¹ I. Wallersteino veikalas „Modernioji pasaulio sistema“ laikytinas pasakojimu apie KPS istorijos raidą, tačiau jis nebaigtas, išleisti keturi tomai, aprėpiantys XVI–XX a. pirmąją pusę. Žr. I. Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*; I. Wallerstein, *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*; I. Wallerstein, *The Modern World-System III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy*; I. Wallerstein, *The Modern World-System IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914*, Berkeley, 2011.

⁶² Žr. I. Wallerstein, *The Modern World-System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*.

⁶³ Žr. ten pat, p. 349.

žaliavas, gamina prastesnės kokybės gaminius arba pusfabrikačius, žemės ūkio produktus. Darbo jėga čia yra palyginti pigi ir kvalifikuota. Šios valstybės turi gana efektyvią administracinę sistemą; ji dažnai būna autoritarinė. Šios zonos valstybės dažniausiai būna nusilpusios buvusios branduolio valstybės, arba valstybės, siekiančios branduolio valstybių statuso⁶⁴. Pusiau periferinės zonos valstybių vaidmuo pasauliniame darbo pasidalijime – mažais kiekiais eksportuoti žaliavą į branduolio zonos valstybes, o produkciją – į periferines.

Trys geoekonominių zonų valstybių kategorijos KPS struktūroje būtinos, kadangi nė viena negalėtų egzistuoti be kitos. Šis kategorijų egzistavimas pagrįstas kova dėl realizavimo rinkų, žaliavų šaltinių, kolonizuoti tinkamų teritorijų monopolistinės kontrolės. Branduolio zonos valstybės, turėdamos gausius kapitalo išteklius, periferinėms valstybėms primeta neekvivalentiškus mainus, siekdamos išgauti pigių žaliavų. KPS išlieka stabili trijų valstybių kategorijų hierarchija, tačiau joje nuolat vyksta branduolio, periferijos ir pusiau periferijos zonų valstybių rotacija, nuolatinė kova dėl išteklių kontrolės. Šią lemia pakankamas kapitalo kiekis, tačiau jis migruoja iš vienos geoekonominės zonos į kitą. Tarp KPS branduolio zonos valstybių vyksta varžybos dėl hegemonijos. Iš jų ribotam laikui išskyla viena ekonomiškai, politiškai, kariškai vyraujanti valstybė⁶⁵. Tokia hegemoninė valstybė nepanaikina kitų suverenų valstybių – visagalybė KPS neegzistuoja⁶⁶.

Kaip matome, KPS koncepcijoje šalių ūkiai diferencijuojami pagal užimamą vietą hierarchiniame tarptautiniame darbo pasidalijime. KPS teorija yra vienu metu skirtingas struktūrinės padėtis (branduolio, pusiau periferijos ir periferijos) KPS užimančių šalių geopolitinės bei ekonominės sąveikos ir jų tipologinių skiriamųjų bruožų analizė. Tam tikros šalies ūkio pobūdis traktuojamas pagal jos vietą KPS, kurią parodo jos eksporto ir importo struktūra.

XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinė ekonominė tikrovė nemarksistinių ir (neo)marksistinių ūkio koncepcijų perspektyvoje

Ką galėtume (ir turėtume) pasakyti apie XVI–XIX a. Lietuvos ūkio struktūrą, pažvelgę į jos (ir tuo pačiu į viso Vidurio Rytų Europos regiono) socialinę ekonominę istoriją nemarksistinių ir (neo)marksistinių ūkio koncepcijų požiūriu? Pradėti reikia nuo to, kad tiriamasis XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinės ekonominės istorijos laiko-

⁶⁴ Žr. ten pat, p. 179.

⁶⁵ I. Wallerstein, *The Three Instances of Hegemony in the History of the Capitalist World-Economy*; I. Wallerstein, *The Essential Wallerstein*, p. 255–257.

⁶⁶ KPS istorijoje iki šių dienų egzistavo trys hegemoninės valstybės: Nyderlandai (1620–1672 m.), Didžioji Britanija (1815–1873 m.), JAV (1945– ?); žr. ten pat, p. 255.

tarpis chronologiškai sutampa su K. Bücherio bei M. Weberio ūkio raidos tipologijose išskirtu „nacionaliniu ūkiu“, kuris tapatinamas su kapitalistiniu ekonomikos pobūdžiu. Jam, kaip jau matėme, būdinga (M. Weberio prasme): 1) išvystytos interlokalinės rinkos masinės paklausos prekėms ir masinė tokių prekių gamyba; 2) išvystytos gamybos priemonių, žemės, darbo jėgos rinkos; 3) išvystytos kapitalo rinkos. Kad ir kaip mes stengtumėmės, šių parametrų XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinėje ekonominėje tikrovėje neatrasime. Kaip jau žinome, M. Weberis juos atranda tik nuo XIX a. antros pusės Vakarų Europoje (visų pirma – Anglijoje). Tačiau įdėmiau pažiūrėję į XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinę ekonominę raidą, aptinkame joje esminį požymį, kuris leidžia tiriamąjį Lietuvos laikotarpį susieti su K. Bücherio bei M. Weberio ūkio raidos tipologijose išskirtu „miesto ūkiu“ tipu, kurį jie tapatino su Vakarų Europos viduramžių ūkiniu gyvenimu (XI–XV a.) – paprastosios prekinės gamybos vyravimą. Pažymėtina, kad tradicinės marksistinės istoriografijos požiūriu (W. Kula) XVI–XIX a. Vidurio Rytų Europos šalių ekonominė situacija apibūdinama kaip paprastosios prekinės gamybos dominavimas, kuris yra vienas iš esminių feodalizmo bruožų. KPS sampratoje Vidurio Rytų Europos agrarinė santvarka XVI–XVIII a. taip pat iš pirmo žvilgsnio daug kuo panaši į XI–XV a. Vakarų Europos „feodalizmą“ marksistiniu požiūriu – turima omenyje agrarinė santvarka, o ne politinis „antstatas“. Tačiau vienareikšmiškai kalbėti apie iš esmės viduramžių reiškinių – feodalizmą XVI–XIX a. Vidurio Rytų Europoje (tuo pačiu ir Lietuvoje) negalime jau vien dėl to, kad nuo XVI a. suintensyvėjus ryšiams su besivystančiais kapitalistiniais santykiais paremta Vakarų Europa, jie turėjo įtakos jos tuometinei socialinei ekonominei santvarkai. Tai atskleidžia Vakarų Europos XI–XV a. manoro ir Vidurio Rytų Europos (ypač Lenkijos–Lietuvos) XVI–XVIII a. palivarko ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamoji analizė⁶⁷. Ji leidžia atsakyti į probleminį klausimą – ar galime XVI–XIX a. Lietuvoje egzistavusius palivarkinius ūkius kvalifikuoti kaip „grūdų fabrikus“ arba „žemės ūkio produkcijos fabrikus“, gaminančius (ypač užsienio) rinkai? KPS koncepcijoje Lietuvoje nuo Valakų reformos atsiradęs prekinis palivarkinis (lažinis) ūkis, eksportuojantis žemės ūkio produkciją į KPS branduolio šalis, laikomas periferiniu kapitalizmu. O Lietuvos ir Lenkijos lažiniai palivarkai kvalifikuojami kaip tokios pačios periferinio kapitalizmo įmonės, kokios XVIII–XIX a. buvo Brazilijos, JAV Pietų valstijų vergvaldžių kavos bei medvilnės plantacijos. Lyginamoji XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko ūkio struktūrų ir raidos tendencijų analizė neleidžia XVI–XVIII a. Lenkijos ir Lietuvos palivarko ūkių, paveiktų

⁶⁷ Plačiau apie pirmą kartą istoriografijoje atliktą XI–XV a. Vakarų Europos manoro ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos (ypač ATR) palivarko ūkio struktūrų bei raidos tendencijų lyginamąją analizę žr. D. Ž i e m e l i s, XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriu, *Lietuvos istorijos studijos*, t. 27, 2011, p. 11–38.

Vakarų Europos besivystančių kapitalistinių santykių, kvalifikuoti kaip tipišku feodali-
nių ūkių (kuriais laikytini viduramžių Vakarų Europos manoro ūkiai). Vakarų Europos
manoro sistema kaip ekonominis bei politinis vienetas (minimalistybė) buvo pagrįsta im-
plicitine pono ir valstiečio mainų sutartimi, o Vidurio Rytų Europos palivarko sistema
rėmėsi absoliučiu pono dominavimu valstiečių atžvilgiu. Palivarkas buvo tik ūkinis, o
ne politinis vienetas (toks buvo pavietas kaip savivaldi bajorų teritorinė korporacija).
XI–XV a. Vakarų Europos manoras ir XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos palivarko ūkis
plėtojo paprastąją prekinę gamybą, tačiau skyrėsi jų gamybos orientacijos. Manoro ūkis,
nesant kainų žirklių tarp manoro centrų ir prekybos uostų, buvo orientuotas pirmiausia į
pono natūrinių poreikių tenkinimą. XVI–XVIII a. ATR palivarko ūkio gamybos paskir-
tis dėl kainų žirklių tarp vidaus ir užsienio rinkų (KPS įtaka) buvo prekinės produkci-
jos gamyba, tačiau gautas lėšas investuodavo ne į turimų išteklių maksimizavimą, bet į
socialinio elito vartojimo išplėtimą. Taigi, „palivarkų savininkų ekonominėje elgsenoje
pasigendame bruožų, kuriuos apibendrina kapitalo kaupimo sąvoka (nepaliaujamas pel-
no investavimas, technologiškai atnaujinant gamybą“⁶⁸. Visa tai trukdo Lietuvos lažinius
palivarkus laikyti kapitalistinėmis įmonėmis (KPS prasme).

KPS koncepcijoje adekvačiai pastebėta, jog Lenkijos ir Lietuvos ūkio gamybos
orientaciją diktavo tarptautinės prekybos kainos tokiuose pagrindiniuose jos prekybos
uostuose kaip Gdanskas, Elbingas, Ryga (pvz., padidėjusios javų kainos uostuose lėmė
didesnes jų auginimo apimtis). Visgi KPS koncepcijoje išorinė (tarvalstybinės prekybos)
įtaka ATR XVI–XVIII a. ekonominei socialinei raidai perdėta. Minėto W. Kulos tyrimai
rodo, kad Lenkijos ir Lietuvos ūkio produkcijos kainos buvo labiau nulemtos ne paklausos
tarptautinėje rinkoje, o bendrųjų derlių dydžių šiose šalyse (gero derliaus metais jos buvo
žemesnės, o blogesnio – aukštesnės)⁶⁹. Didelę Lenkijos bei Lietuvos ūkio priklausomybę
nuo gamtinių, politinių ir kt. faktorių lėmė žmogaus, o ne technologijų darbo jėga parem-
tas pobūdis. XVI–XVIII a. laikotarpiu buvo eksportuojama tik nežymi Lenkijos–Lietu-
vos valstybės žemės ūkio produkcijos dalis (pvz., intensyviausiu XVI–XVII a. vidurio
eksporto laikotarpiu šių valstybių grūdų eksportas į tarptautinę rinką sudarė apie 5–6 %
viso eksporto)⁷⁰. XVI–XVIII a. ATR regionuose, esančiuose toli nuo tokių pagrindinių

⁶⁸ Z. Norkus, Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu, p. 20.

⁶⁹ Plačiau žr. W. Kula, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards A Model of the Polish Economy*, p. 82–111.

⁷⁰ Plačiau žr. D. Žiemelis, XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: Lenkijos atvejis (I), *Lituanistica*, t. 57, nr. 1 (83), 2011, p. 1–25; D. Žiemelis, XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: LDK atvejis (II), ten pat, nr. 4 (86), 2011, p. 365–385; D. Žiemelis, Structure and Scope of Foreign Trade in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th to 18th Centuries: The Case of the Grand Duchy of Lithuania, *Lithuanian History Studies*, vol. 17, 2013 [priimtas spaudai].

prekybos uostų kaip Gdanskas, Elbingas, Ryga, vyravo autonominis (susijęs su vidaus rinka), o ne ekspansyvus (orientuotas į eksportą) palivarko ūkio modelis⁷¹. Kaip rodo W. Kulos tyrimai, tik didžiųjų latifundijų savininkai buvo įsitraukę į tarptautinę prekybą, o vidutinių ir smulkių dvarų savininkai prekinę produkciją parduodavo arba latifundijų savininkams, arba vidaus rinkoje⁷². Lietuvos dalyvavimas tarptautinėje prekyboje (palyginti su Lenkija⁷³) buvo sporadiškas ir labiau priklausomas nuo metų derliaus, karų, epidemijų ir t. t. Galiausiai kitaip, nei teigė KPS koncepcija, XVII a. viduryje – XVIII a. pabaigoje ATR dvaro ūkio pajamų pagrindą sudarė ne žemės ūkio produkcijos realizavimas vidaus arba užsienio rinkose: Lenkijos dvarų pagrindines pajamas sudarė degtinės ir alaus pardavimas vidaus rinkoje, o Lietuvos – piniginė renta – činšas bei smuklių ir malūnų nuoma⁷⁴.

Pripažįstant KPS teorijos pernelyg sureikšmintą išorinės įtakos faktorių XVI–XIX a. Lietuvos socialinei ekonominei raidai, visgi reikia akcentuoti, kad tiriamuoju laikotarpiu Lietuvos eksporto struktūra, kuri KPS koncepcijos požiūriu labiausiai parodo šalies ūkio pobūdį bei vietą KPS, ryškiausiai atskleidžia Lietuvos ūkio periferinio kapitalizmo pobūdį⁷⁵. Antai Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje nuo XVI a. iki XVIII a. antros pusės pagrindinę vietą užėmė linininkystės produkcija. Iš Lietuvos taip pat tiekto kanapės ir jų sėklos, oda ir jos gaminiai, salyklas, potašas, miško medžiaga ir grūdai. Pastarosios dvi prekės XVIII a. antroje pusėje užėmė itin svarbią (po linininkystės produkcijos) vietą Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje. Vyraujančios eksporto prekės ilgą laiką nebuvo palivarkinių ūkių produktas – XVI–XVIII a. pirmoje pusėje pagrindinę vietą užėmė daugiausia valstietiškos kilmės linininkystės produkcija ir tik XVIII a. antroje pusėje pradėdama masiškai eksportuoti grūdus, kurie daugiausia auginti lažiniuose palivarkuose. Tai, kad Lietuvos eksporto prekinėje struktūroje vyravo žemės ūkio ir miško produkcija, lėmė ne tik tai, kad Lietuvos palivarkinis ūkis negamino produkcijos, turinčios aukštą pridėtinę

⁷¹ Žr. D. Ž i e m e l i s, XVI–XVIII amžiaus Abiejų Tautų Respublikos palivarko ūkis marksistiniu bei neoinstitucionalistiniu požiūriu, p. 38.

⁷² W. K u l a, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*, p. 139.

⁷³ Plačiau apie XVI–XVIII a. Lenkijos užsienio prekybą žr. D. Ž i e m e l i s, XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: Lenkijos atvejis (I), p. 1–25.

⁷⁴ Plačiau žr. W. K u l a, *An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy 1500–1800*, p. 139; M. J u č a s, *Baudžiavos irimas Lietuvoje*, Vilnius, 1972, p. 104–126.

⁷⁵ Plačiau apie Lietuvos XVI–XIX a. (iki 1861 m.) eksporto bei importo prekinę struktūrą žr. D. Ž i e m e l i s, XVI–XVIII a. Abiejų Tautų Respublikos užsienio prekybos struktūra bei mastas: LDK atvejis (II), p. 365–385; В. Ю. М е р к и с, Экспорт зерна и льна из Литвы в 1795–1861 гг., *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г.*: (доклады и сообщения шестой сессии межреспубликанского симпозиума по аграрной истории, состоящегося в г. Вильнюсе с 19 по 24 сентября 1963 г.), Вильнюс, 1964, с. 436–447.

vertę, bet ir tai, kad ją lėmė Vakarų Europos rinkos poreikiai. Antai tam tikrų aukštos kokybės lietuviškų linų rūšių reikėjo kai kurių Vakarų Europos šalių audinio pluošto gamybai, lietuviškos miško medžiagos paklausą lėmė augantys Vakarų laivininkystės pramonės poreikiai, grūdų tiekimas (XVIII a. antroje pusėje) išaugo dėl itin padidėjusios jų paklausos Vakaruose.

Po ATR (kurioje LDK buvo viena iš dviejų sudedamųjų dalių) žlugimo didžioji etnografinės Lietuvos dalis pateko į Rusijos imperijos sudėtį, įėjo į jos europinės dalies ūkio sistemą ir tapo pavaldi jos baudžiavinei valstybės politikai. Kokį poveikį tai turėjo Lietuvos socialinei ekonominei raidai iki 1861 m. (t. y. iki baudžiavos panaikinimo)? Ar prasidėjo kokybiškai kitas Lietuvos ūkio raidos etapas? Atsakymus į šiuos klausimus pateikia specifinė XVIII a. pabaigos – XIX a. Rusijos imperijos ekonominė situacija. I. Wallersteinas, atsižvelgdamas į aukštą politinį Rusijos statusą, teigė, kad Rusija į KPS įsitraukė pusiau periferijos statusu⁷⁶. Antai rusų analitiko B. Kagarlickio požiūriu, Rusija (neskaitant sovietinio laikotarpio, kai ji mėgino sugriauti KPS), visada buvo KPS periferija⁷⁷. Šioje probleminėje retrospektyvoje Z. Norkus, atsižvelgdamas į tai, kad Rusijos vyriausybė visą laiką išlaikė šalies ekonomikos ryšių su KPS kontrolę⁷⁸, stengdamasi juos panaudoti savo imperinės ekspansijos tikslams, teigia Rusijos ekonominio pasaulio įsitraukimo į KPS pobūdį, o ne subordinuojantį integracinį KPS pobūdį⁷⁹. Dalinės carinės Rusijos integracijos į KPS rezultatas buvo jos viduje tuo pat metu kaip KPS susiformavusi hierarchinė tarpregioninė darbo pasidalijimo struktūra. Joje išsiskyrė aukštesnės pridėtinės vertės produkciją (bet tik vidaus rinkai) gaminančios „branduolinės“ teritorijos ir periferijos, kurių ekonominė specializacija buvo ne tik eksportinės produkcijos tarptautinei KPS rinkai gamyba, bet ir pačios Rusijos kaip KPS pusiau periferinio regiono industrinių centrų aprūpinimas žaliavomis ir žemės ūkio produkcija. Z. Norkaus teigimu, konkrečią Rusijos ekonominės erdvės diferenciacijos geografiją lėmė abiejų procesų – Rusijos imperijos integracijos į KPS pusiau periferijos statusu ir jos ekonominės erdvės vidinės diferenciacijos – sąveika. Dėl jos sparčiausiai ekonomiškai vystėsi ne vien didieji imperijos metropoliniai megapoliai (Maskva ir Sankt Peterburgas), bet ir teritorijos, kurios politinės geografijos požiūriu buvo imperijos politinės periferijos (kolonijos). Be vadinamosios „Naujosios Rusijos“ žemių prie Juodosios jūros, joms priklausė ir Kuršo,

⁷⁶I. Wallerstein, *The Modern World-System II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600–1750*, p. 209.

⁷⁷Plačiau žr. B. Kagarlicky, *Empire of the Periphery. Russia and the World System*, London, 2008.

⁷⁸Svarbiausi periferijos pajungimo KPS branduoliui įrankiai XIX a. buvo paskolos, pigios prekės ir Didžiosios Britanijos laivyno karinė galia, kuri priversdavo ekonomiškai atsiliekančias šalis atidaryti savo sienas Vakarų šalių prekėms ir verslininkams.

⁷⁹Z. Norkus, Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu, p. 21.

Lifliandijos ir Estliandijos gubernijos, kurių uostai (Ryga, Liepoja, Talinas) tapo imperijos „langais į Europą“. Didžioji etnografinė Lietuvos dalis, anot Z. Norkaus, tarp sparčiausiai besivysčiusių Rusijos ekonominio pasaulio sričių būtent ir nepateko dėl uostų nebuvimo⁸⁰. Todėl Rusijos vyriausybė nebuvo suinteresuota skatinti joje ekonominę raidą. Šią kryptį nuo XIX a. antros pusės dar labiau išryškino geležinkelis. Jo linijos susiejo Baltijos uostus dabartinėje Estijoje (Narvą ir Taliną) bei Latvijoje (Liepoją ir Rygą) su vidiniais carinės Rusijos regionais, ir nuo tada Estija ir Latvija, o ne Lietuva, galutinai tapo svarbiais Rusijos imperijos pramonės centrais⁸¹. Lietuva, XVI–XVIII a. buvusi Vakarų bei Šiaurės Vakarų Europos šalių žaliavų aruodu, dėl inkorporavimo į Rusijos sudėtį nuo XVIII a. pabaigos iki XX a. pradžios tapo imperijos agrarine periferija. Visa tai dar labiau „užkonservavo“ valstietišką gamybą šeimos vartojimui žemės ūkyje, lėmė silpną Lietuvos miestų vystymąsi. S. Pamerneckis, vienas iš nedaugelio, taikiusių statistinį metodą tiriant agrarinių santykių raidą ir dinamiką XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmos pusės Lietuvoje, Lietuvos ekonomikos būseną carinėje Rusijoje įvardija taip: „XVIII a. pab. – XIX a. pirmoje pusėje Lietuvoje vyravo ir stiprėjo paprastoji prekinė gamyba [ją tiek K. Bücheris bei M. Weberis sieja su „miesto ūkio“ tipu – D. Ž.]. Palivarkinės gamybos intensyvumo pagrindą sudarė beatodairiškas rentos normos didinimas, atvedęs į visos žemės ūkio gamybos sąstingį, kuris nieko bendra neturi su kokybiniais poslinkiais, t. y. kapitalizmo pradžia. Jo atsiradimas agrarinių santykių struktūroje sietinas su poreforminiu laikotarpiu [t. y. po baudžios panaikinimo 1861 m. – D. Ž.]“⁸² S. Pamerneckis Lietuvą kartu su gudų teritorijomis laiko labiausiai „užkonservuotu“ baudžiatvinių santykių užkampiu europinėje Rusijos imperijos dalyje. Galiausiai didžiosios etnografinės Lietuvos dalies ekonominės raidos tipologinę charakteristiką Rusijos imperijos sudėtyje Z. Norkus sukonkretina taip: „Didžiajai etnografinės Lietuvos daliai XVIII a. pabaigoje tapus carinės Rusijos dalimi, nuo XVI a. vykęs šalies išitraukimas į hierarchinį tarptautinį darbo pasidalijimą kapitalistinės pasaulinės sistemos (KPS) rėmuose buvo deformuotas, Lietuvai tapus kolonijine dviguba periferija (Rusijos kaip pusiau periferinės KPS šalies ekonominės erdvės periferija).“⁸³

⁸⁰Ten pat, p. 22.

⁸¹Žr. Z. Norkus, Apie Baltijos Siciliją ir Lombardiją: postsocialistinės kaitos pasiekimų Baltijos šalyse skirtumai ir priežastys, *Politologija*, t. 41, nr. 1, 2006, p. 84.

⁸²S. Pamerneckis, *Agrarinių santykių raida ir dinamika Lietuvoje: XVIII a. pabaiga – XIX a. pirmoji pusė: (statistinė analizė)*, p. 115.

⁸³Z. Norkus, Kapitalizmo raidos Lietuvoje bruožai ir etapai (iki 1940 m.) postmarksistiniu požiūriu, p. 35.

Išvados

1. Įtakingiausias nemarksistines ūkio vystymosi koncepcijas atrandame dviejų XIX a. antros pusės – XX a. pirmos pusės „istorinės mokyklos“ Vokietijos nacionalinėje ekonomijoje atstovų K. Bücherio ir M. Weberio darbuose. Nemarksistinėje K. Bücherio evoliucinėje ūkio raidos tipologijoje skiriamas „namų ūkis“ (t. y. natūrinis ūkis, gaminantis savo narių vartojimui), „miesto ūkis“ (tai lokalinis mainų ūkis) ir „nacionalinis ūkis“ (tai interlokalinis mainų ūkis, kuriame masinė gamyba orientuota į anoniminę rinką). Namų ūkis priskiriamas antikvai, miesto ūkis – viduramžiams, nacionalinis ūkis – naujesiems laikams ir tapatintinas su kapitalizmu. Nors M. Weberis perima K. Bücherio išskirtas pakopas kaip „idealiuosius tipus“, tačiau atmeta jo vienkryptį ūkio raidos pobūdį. M. Weberio ūkio raidos teorijoje, kuri laikytina ne tik K. Bücherio evoliucinės ūkio raidos tipologijos (kritišku) papildymu, bet ir alternatyva „dialektinei“ K. Marxo ūkio raidos sampratai, skiriama ne viena, bet dvi alternatyvios pirmykščio natūrinio „namų ūkio“ raidos kryptys. Tai: 1) istoriškai universalus „oikosas“ – didelio naminio ūkio (dvaro) atsiradimas; 2) „miesto ūkis“, pasižymintis lokaliomis rinkomis, kuriose kasdienio vartojimo reikmenų mainams susitinka tiesioginiai jų gamintojai. Iš jo susiformuoja arba „neracionalaus“ kapitalizmo formos arba, susiklosčius tam tikrai istorinių sąlygų konsteliacijai (asketinis protestantizmas bei centralizuotų valstybių susikūrimas), racionalus kapitalizmas kaip ekonominė nacionalinio ūkio sistema, būdingas tik naujųjų laikų Vakarų Europai.

2. M. Weberio pateikta europocentrinio pobūdžio pasaulio ūkio istorijos samprata atspindi kokybinius ekonominio gyvenimo organizacijos pokyčius labiausiai išsivysčiusiose Vakarų Europos šalyse (visų pirma – Anglijoje), todėl analizuojant mažiau išsivysčiusių šalių socialinę ekonominę tikrovę nėra pakankama. Jų tyrimui geriau tinka mažiau išsivysčiusių šalių ūkio raidą analizuojančios marksistinė (W. Kulos feodalinės ekonomikos modelis) bei neomarksistinė (I. Wallersteino KPS koncepcija) sampratos. Lenkų ekonomikos istoriko W. Kulos XX a. 7 dešimtmečio feodalinės ekonomikos modelis atskleidžia naujųjų laikų feodalizmo (ekonominėje organizacijoje) neišsivysčiusiose Europos šalyse skirtumus ir panašumus su viduramžių feodalizmu Vakarų Europoje. Jame XVI–XVIII a. palivarkinis ūkis, nors tam tikru mastu susijęs su vidaus ir tarpvalstybine rinkomis, iš esmės yra natūrinio pobūdžio. XX a. 8 dešimtmečio amerikiečių sociologo ir istoriko I. Wallersteino KPS teorija, atsisakanti europocentrinės prielaidos, yra vienu metu skirtingas struktūrinės padėtis (branduolio, pusiau periferijos ir periferijos) KPS užimančių šalių ekonominės bei geopolitinės sąveikos ir jų tipologinių skiriamųjų bruožų analizė. Tam tikros šalies ūkio pobūdis traktuojamas pagal jos vietą KPS, kurią parodo jos eksporto ir importo struktūra. Branduolio zonos šalių ūkiai gamina ir eksportuoja tuo metu technologiškai pažangiausią produkciją, turinčią didžiausią pridėtinę vertę. Šių priešakinių ūkių priešingybė tarptautinio darbo pasidalijimo hierarchijos apačioje yra pe-

riferinio kapitalizmo šalių ūkiai. Šių šalių ūkio eksporto struktūroje vyrauja įvairių rūšių žaliavos. Pusiau periferinių šalių ūkiai užima tarpinę padėtį tarptautiniame darbo pasidalijime. Jų eksporto struktūroje vyrauja įvairių rūšių žaliavos bei mažesnės pridėtinės vertės gaminiai.

3. Žvelgdami į XVI–XIX a. (iki 1861 m.) Lietuvos socialinę ekonominę raidą aptinkame joje esminių požymių – paprastosios prekinės gamybos vyravimą. K. Bücherio bei M. Weberio ūkio raidos tipologijose tokios ekonomikos priskirtinos „miesto ūkio“ tipai, kurių jie tapatino su Vakarų Europos viduramžių ūkiniu gyvenimu (XI–XV a.). Tradicinės marksistinės istoriografijos atstovų (W. Kulos) požiūriu, paprastosios prekinės gamybos dominavimas yra laikomas vienu iš feodalinės ekonomikos XVI–XIX a. Vidurio Rytų Europoje esminių bruožų. KPS sampratoje daugelis XVI–XVIII a. Vidurio Rytų Europos agrarinės santvarkos bruožų primena XI–XV a. Vakarų Europos „feodalizmą“ marksistiniu požiūriu (turima omenyje agrarinė santvarka, o ne politinis „antstatas“), tačiau dėl pasikeitusio tarptautinio konteksto (t. y. KPS, kurios nebuvo XI–XV a. Vakarų Europoje) šio regiono socialinė ekonominė sistema laikytina periferinio kapitalizmo zona.

4. Lietuvos ekonominės istorijos tyrimuose išvelgiamas per menkas XVI–XVIII a. Lietuvos ūkio išitraukimas į tarpvalstybinę rinką (KPS prasme), prekių lažinių palivarkų savininkų elgsenai necharakteringi kapitalo kaupimo bruožai rodo jos ekonomikos feodalinį pobūdį. Tačiau pastebima pastovi likutinės palivarkinės produkcijos eksporto struktūra visgi leidžia kalbėti apie periferinio kapitalizmo elementų egzistavimą. Lietuvai patekus į Rusijos imperiją – baudžiatvink ūkio politiką vykdančią KPS pusiau periferijos erdvę – jos ūkis dėl uosto trūkumo buvo orientuotas ne į pramonę, o žaliavų imperijos centrams ir Vakarų rinkai gavybą, dėl ko jos ekonomikos feodalinis pobūdis dar labiau sustiprėjo. Jos ekonominė situacija iki 1861 m. įvardijama kaip „periferija pusiau periferijoje“.

ECONOMY DEVELOPMENT CONCEPTIONS IN THE 16TH–17TH CENTURY (BEFORE 1861) IN SEARCH OF THE TYPOLOGIZATION OF LITHUANIAN SOCIO-ECONOMIC HISTORY

Summary

DARIUS ŽIEMELIS

The article is aimed at the introduction of the most influential non-Marxist and (neo)-Marxist economy conceptions through the disclosure of their analytical value in the 16th–17th century (before 1861) in search of the typologization of Lithuanian socio-economic history. The first part of the article focuses on non-Marxist (K. Bücher, M. Weber) and (neo)-Marxist (W. Kula, I. Wallerstein) ideas of economy analysis. The second part of the article is dedicated to the analysis of Lithuanian socio-economic history of the 16th–17th century (before 1861) based on the non-Marxist and (neo)-Marxist conceptions of economy analysis. It has been established that K. Bücher's and M. Weber's conceptions of economy development reflect qualitative changes in the organization of economic life in highly developed economies of Western Europe (first and foremost England), therefore are insufficient for the analysis of the socio-economic reality of less developed countries. More appropriate for the inquiry into the latter are Marxist conception analyzing economy development in less developed countries (W. Kula's model of feudal economy) and neo-Marxist conception (I. Wallerstein's CWS conception). A glance into Lithuania's socio-economic development in the 16th–17th century (before 1861) allows the detection of its underlying feature – dominance of petty commodity production. In K. Bücher's and M. Weber's typologies of economy development such economies are attributed to “urban economy” which they would identify with economic life in medieval Western Europe (11th–15th century). From the point of view of the representatives of traditional Marxist historiography (W. Kula), prevalence of petty commodity production is considered one of the key features of feudal economy of the 16th–19th century in East-Central Europe. In the conception of CWS a number of characteristics of agrarian system in East-Central Europe in the 16th–18th century are reminiscent of Western Europe “feudalism” of the 11th–15th century, from the Marxist point of view (taking into consideration the agrarian system rather than the political “superstructure”), however, due to the changes in the international context (i.e. CWS which was inexistent in the Western Europe of the 11th–15th century) socio-economic system of the region should be considered the zone of peripheral capitalism. Meagre engagement of Lithuanian economy of the 16th–18th century into international market is observable in the research of Lithuanian economic history (in the sense of CWS); features of capital accumulation unrepresentative of the corvée folwark owners' behaviour point to the feudal nature of its economy. However, the detected constant structure of export of residual folwark production hints at the existence of elements of peripheral capitalism. When Lithuania was incorporated into the Russian Empire – the semi-peripheral environment of CWS pursuing corvée economy policy – due to the absence of the portits economy was structured around the extraction of raw materials for

the centres of the Empire and Western markets rather than industry, thus enhancing the feudal nature of its economy. The country's economic situation in 1861 is defined by the term "periphery within semi-periphery".

Gauta 2012 m. lapkričio mėn.

Darius Ž i e m e l i s (g. 1978 m.) – humanitarinių mokslų (istorijos krypties) daktaras, Lietuvos istorijos instituto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos skyriaus mokslininkas stažuotojas. 2009 m. Vilniaus universitete apgynė daktaro disertaciją „Abiejų Tautų Respublikos socialinė ekonominė raida XVI–XVIII amžiuje: feodalizmas ar periferinis kapitalizmas? Istorioografinė analizė“. Straipsnis parengtas post doc stažuotės tyrimų „XVI–XIX a. Lietuvos ūkio raida Europos kontekste lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu“ pagrindu.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius.

El. paštas: dariusziemelis@inbox.lt